

विश्व गैंडा दिवस : पृष्ठभूमि तथा सान्दर्भिकता

सुमन भट्टराई

उप प्राध्यापक, वन विज्ञान अध्ययन संस्थान, पोखरा

गैंडा संरक्षण कार्यक्रम, द रफोर्ड फाउण्डेसन, यू के

प्राकृतिक सम्पदाको हिसावले नेपाल विश्वमा परिचित छ। जसलाई सार्थक बनाउनमा सगरमाथा तथा ठूलो एकसिङ्गे गैंडाको प्रमुख भूमिका रहेको छ। त्यसैगरी व्यापार, व्यवसाय तथा संघसस्थाहरुको नामाकरण गर्दा प्रयोगमा ल्याइने जनावरको नाम (Branding) मध्य गैंडा संभवत पहिलो स्थानमा पर्दछ। पछिल्लो समय नेपालमा गैंडाको संख्यामा बढोत्तरी भएता पनि यसको अवस्था अबैखतरामुक्त भने छैन। देशको पहिचान राख्ने र अवसरका लागि माध्यम बनेको यस जनावर आज पनि संवेदनसिल अवस्थामा नै रहेको छ। विगतमा अवैज्ञानिक कथन तथा धार्मिक अन्धविश्वास कारण धर्म र अर्थ आर्जनका लागि विश्वभरका पाँचै प्रजातिका गैंडाहरु मारिए। त्यो अवस्था यद्यपी विद्यमान छ। जनमानसमा सौखिनता जस्ता प्रवृत्ति हावी हुदा गैंडाहरु मारिदै आएका दृष्टान्त पनि छन्। वैज्ञानिक आधार विना नै गैंडाको अङ्गमार्फत औषधि वन्छ भन्ने दुष्प्रचारका कारण गैंडाको चोरीशिकारमा वृद्धि भएको कुरालाई नकार्न सकिदैन। विश्वका हरेकका धर्मले समेत मानव सभ्यता तथा सुनिश्चितता वन्यजन्तुको संरक्षणले मात्र सम्भव छ भन्ने कुरा दर्शाएपनि, यी धर्ममा विश्वास गर्ने हामीहरु नै वन्यजन्तुहरुको दुष्प्रयोग गर्न छोडेका छैनौ।

क्रमिक रुपमा भइरहेको वासस्थान विनासको कारण गैंडा खतराको अवस्थामा छ। हजारौको संख्यामा विश्वका धेरै देशहरुमा पाइने यी जीवहरु आज हातले गन्न सक्ने स्थितिमा केहि देशहरुका संरक्षित क्षेत्रमा सिमित हुन पुगेका छन्। ठूलो एकसिङ्गे गैंडा, पूर्वमा भारत र म्यानमारको सिमाना देखि पश्चिममा पाकिस्तान सम्म तथा उत्तरमा नेपालको समथर भूमि देखि दक्षिणमा भारतको उत्तरी समथर क्षेत्रसम्म पाइन्थ्यो। तर आज नेपाल र भारतका केहि संरक्षित क्षेत्रमा सिमित छ। वन विनाश तथा चरिचरणले वासस्थानमा ल्याएको कमि, सिमसार क्षेत्र प्रदुषण, गैंडा संरक्षण प्रतिको जनमानसको चासो जस्ता सवालहरुको कारण गैंडाको दिर्घकालिन अस्तित्व खतरापूर्ण रहिरहेको छ। कार्यक्रमकालागि श्रोत तथा समयसापेक्ष अध्ययन नहुदा चोरीशिकारीलाई थप बल पुऱ्याइराखेको छ। कर्तव्य बोध सहितको सहभागिता नहुदा, गैंडा संरक्षणको पाटो थप जटिल बनेको छ।

हामीबाट संरक्षणका प्रयास नभएका होइनन्, भएका छन्। गैंडालाई प्राथमिकतामा राखेर चोरीशिकारी नियन्त्रणका कार्यक्रमहरु सञ्चालन भएका छन्। महत्वपूर्ण उपलब्धिहरु पनि हासिल भएका छन्। फलस्वरुप आज हाम्रा ४ वटा संरक्षित क्षेत्रहरु (चितवन, वर्दिया, शुक्लाफाँटा तथा पर्सा निकुञ्ज) र त्यीनका आसपासका

वन क्षेत्रहरूमा ६४५ को संख्यामा गैंडाहरू संरक्षित छन् । हासिल भएका उपलब्धीलाई कायम गर्दै, वासस्थान सहन (वहन) क्षमता अनुसार यो संख्यालाई बृद्धिका साथै दिगो व्यवस्थापन गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ । अन्यथा हजारौंको संख्यामा रहेका गैंडा एकाएक सन् १९६६ को अवस्था भन्दा तल पुगे भै पुनर्भर्न बेर लाग्दैन । १९६६ ताका नेपालमा गैंडाको संख्या १०० भन्दा कममा भरिसकेको यतार्थ हामी सँगै छ । त्यसैले यसको संरक्षणलाई सदा प्राथमिकतामा राख्नु अपरिहार्य छ । सन् २००० मा ६१२ पुगेको संख्या ५ वर्ष पनि पुग्नु पाउदा नपाउदै २००४ / २००५ ताका फेरी असोचनिय अवस्थामा भर्‍यो । जसलाई पून सम्हाल्न हामीले २०१५ सम्म कुर्नुपर्‍यो । यो दौरानमा हामीले गैंडा संरक्षण कार्ययोजना तयार गर्‍यो । प्रयाप्त हातेमालो तथा श्रोतसाधनको अभावमा कार्ययोजना न्यायोचित तरिकाले अवलम्बन गर्न सकिएन । तर नया थप कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकेका कारण हामी गैंडाको संख्यालाई बृद्धि गर्न सफल रह्यौं ।

गैंडाको अशितत्वका कारण लाभान्वीत हुने मानिसको संख्या पनि ठूलै छ । लाभान्वीत हुनेको अनुपातमा यसको संरक्षणकालागि हुने सहभागिता भने कम रहेको छ । पर्यावरणीय अवसर होस् या पर्यटकिय, आर्थिक विकास होस् या सामाजिक, रोजगारीको अवसर होस् या नेपालको अशितत्व धान्न गैंडाले खेलेको भूमिका गहन रूपमा मनन गर्नुपर्दछ । आफ्नै अशितत्व जोगाईदिने गैंडाको अशितत्व रक्षाकोलागि अन्तरमनबाट सोचन जरुरी छ । आज हरेक व्यक्तिले आफु प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा गैंडाबाट लाभान्वित छु भन्ने बुभेर योगदान गनुपर्ने आवश्यकता छ । तर आफु गैंडाबाट लाभान्वित छु भन्ने कुरा कतिपय सरोकारवालाहरूले मनन गरेको पाइदैन । प्राज्ञिक तथा संरक्षणविद्हरू बिच प्रभावकारी कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्वान्वयनकोलागि यथोचित समन्वय हुन सकिरहेको छैन । यस्तै कमि कम्जोरीका कारण विश्वमा २००९ ताका गैंडा संरक्षणमा विकराल अवस्था आइपर्‍यो । वासस्थान विनाश तथा चोरीशिकारी भयभाय अवस्था देखेर, गैंडा संरक्षण प्रति विश्वका हरेक व्यक्तिहरूको ध्यानाकर्षण गराउनु पर्छ भन्ने आवश्यकता महशुष गरियो । विश्व वन्यजन्तु कोष, दक्षिण अफ्रिका लगायतका संस्थाहरूले सेप्टेम्बर २०१० मा यो चुप लागेर वस्ने समय होइन, गैंडा संरक्षणको लागि सबै जागु पर्छ भनि आवाज उठाए । गैंडा र यसको वासस्थान संरक्षणकोलागि कम्तामा वर्षको १ दिन भएपनि सबैले योगदान पुर्‍याउनु पर्छ भन्ने मान्यताका साथ सेप्टेम्बर २२ लाई विश्व गैंडा दिवसको रूपमा मनाउने सोचको विकाश भयो ।

पछिल्ला दिनहरूमा गैंडा नै नपाइने देशका मानिस तथा समुदायहरू समेत गैंडा संरक्षणलागि जुर्मुाएका छन् । तर गैंडाका कारण प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष रूपका लाभ लिइरहेका हामी भने त्यति जागरुप छैनौं, जति हुनु पर्ने हो । विश्व गैंडा दिवस सन् २०१० बाट मनाउन थालिएता पनि नेपालमा भने २०११ (दोश्रो विश्व गैंडा

दिवश) बाट मनाउन थालिएको पाइन्छ । शुरुवाति वर्षहरुमा विश्व गैंडा दिवश आधिकारिक हो वा होइन भन्ने थियो । तर आजका वर्षहरुमा धेरै संघसंस्थाहरुले पूर्वयोजना सहित कार्यक्रम गर्ने, आफ्ना संस्थाको पात्रोहरुमा सेप्टेम्बर २२ लाई विश्व गैंडा दिवश भनेर अंकित गरेको पाइन्छ । हालका वर्षहरुमा यस दिवश मनाउने क्रम बढेको भएता पनि, अन्यत्रको दाजोमा भने ज्यादै कम छ । विश्वले नवौं विश्व गैंडा दिवस मनाउदै गर्दा समेत हामी कयौं नेपालीहरु अझ पनि यस दिवसको बारेमा अनभिज्ञ छौं । हो, गैंडाको चोरिशिकारी शुन्यमा भरेको छ । चोरिशिकारी शुन्यतामा भन्थ्यो भन्दैमा गैंडा पूर्णत सुरक्षित छ भन्ने चाहिं होइन । शुन्यतालाई कायम गर्दै प्राकृतिक तथा अन्य कारणले बढिरहेको गैंडाको मृत्युदर घटाउनु पर्ने चूनौति हामी माझ अझ भन बढेर गएको छ । हिजो गैंडा लोप हुने संघारमा पुग्दा, हामीले पर्यावरणीय, पर्यटकिय, आर्थिक, सामाजिक, रोजगारीको क्षेत्रमा ठूलो मुल्य चुकाएका थियौं । यो कुरा भुल्नु हुदैन । कतिपयलाई लाग्न सक्छ, गैंडा संरक्षण गर्ने काम केवल संरक्षणविद्को मात्र हो । यदि यो सोच हामीमा रहेको छ भने त्यो गलत हो, किनकी हरेक जीवहरुको अस्तित्व एकअर्कामा निर्भर गर्दछ । त्यस मध्यको एक जीव मानिस पनि हो । त्यसैले प्राकृतिक सम्पदा संरक्षणकालागि कोही पनि तर्कन मिल्दैन । अझ गैंडाले त नेपाललाई विश्वसामु चिनाउने काम गरेको छ, हामी मध्य कयौंले यसकै नामबाट व्यवसाय गरिरहेका छौं । त्यसैले गैंडालाई दिर्घकालिन रुपमा संरक्षण गर्न मैले के योगदान, कसरी गर्नसक्छु, भन्ने कुरा हरेकले सोचन जरुरी छ । जसकारण आज हामीले पाइरहेका अवसरहरु भोलि हाम्रा सन्ततीहरुलाई सुरक्षित रुपमा हस्तान्तरण गर्न सकियोस । अन्यथा : हाम्रा भावि सन्ततीहरु, गैंडाको लोपका कारण हाल हामीले उपभोग गर्दै आएका अवसरहरुबाट बञ्चित हुनेछन् । त्यी नै सन्ततिले हामीलाई संरक्षणको विरोधि तथा अवसरवादी पुस्ताको रुपमा चित्रण गर्दछन ।

त्यसर्थ गैंडा र यसको वासस्थान संरक्षणकोलागि हामी सम्पूर्णले कम्तामा वर्षको १ दिन भएपनि योगदान पुऱ्याउन अवका वर्षहरुमा लागि परौं । हरेक वर्षको **सेप्टेम्बर २२**, विश्व गैंडा दिवस हो । विभिन्न कार्यक्रम गरि सेप्टेम्बर २२ लाई विश्व गैंडा दिवसको रुपमा मनाऔं, अरुलाई पनि मनाउन उत्प्रेरित गरौं साथै मनाइने कार्यक्रममा सहभागिता जनाऔं । सेप्टेम्बर २२, को दिन **विश्व गैंडा दिवस** भएतापनि अनुकूल मिलाएर यो महिना भरि जुनैपनि दिन संरक्षण सम्बन्धि कार्यक्रम गरि मनाउन सकिन्छ । हामी सबैको १ दिनको योगदानले पक्कै पनि गैंडा संरक्षणमा ठूलो टेवा पुग्दछ ।